

Zenon Guldon (Kielce)

Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego w końcu XVIII wieku

W świetle dotychczasowych badań liczba ludności żydowskiej na terenie Rzeczypospolitej miała wzrosnąć ze 100—150 tys. osób w II połowie XVI wieku (około 2% ogółu ludności) do 180—350 tys. w II połowie XVII wieku i wreszcie do prawie miliona osób w końcu XVIII wieku¹. Szacunek liczebności Żydów w końcu XVIII wieku jest dziełem T. Czackiego. Stwierdził on, że spis głów żydowskich z 1790 roku wykazał w całej Rzeczypospolitej zaledwie 308 516 Żydów płci męskiej. Dodając identyczną liczbę kobiet oraz podwyższając dane spisowe o połowę Czacki doszedł do wniosku, że ogólną liczbę Żydów w tym okresie szacować można na 900 tys. osób², co przyjmuje bezkrytycznie cała późniejsza literatura przedmiotu³. Stwierdzić można, że w 1787 roku spisano w całej Koronie zaledwie 218 962 Żydów obojga płci (bez dzieci poniżej roku życia), a i ostatni spis z 1790 roku dał niewiele lepsze wyniki⁴. Stąd też szacunek Czackiego wymaga poważnej korekty, biorącej za punkt wyjścia rzeczywistą liczbę spisanych w tym okresie głów żydowskich.

Największy przyrost liczby Żydów miał mieć miejsce w II połowie XVII i w XVIII wieku, a więc po olbrzymich stratach demograficznych w czasie powstania Chmielnickiego (100—180 tys. osób) i wojny polsko-szwedzkiej z lat 1655—1660 (3220—3580 rodzin) oraz po ustaniu imigracji której ostatnia fala wiąże się z wydalaniem Żydów z Wiednia w 167 roku⁵. W takiej sytuacji wątpliwości budzi trzykrotny czy nawet pięciokrotny wzrost liczby Żydów od połowy XVII do końca XVIII wieku. Warto dodać, że w tym okresie cała ludność Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza miała wzrosnąć jedynie o około 38%⁶. W połowie XVII wieku na terenie Rzeczypospolitej miało mieszkać ok. 30% ogółu Żydów na świecie, a w końcu XVIII wieku odsetek ten miał wzrosnąć do prawie 45%⁷.

Podstawę dotychczasowych szacunków demograficznych stanowi różnej wiarygodności rejestry podatkowe z XVI—XVIII wieku oraz wyniki państwowych i kościelnych dochodzeń statystycznych z II połowy

XVIII wieku, które nie tylko nie pozwalają na ustalenie bezwzględnych liczb ludności w poszczególnych okresach, lecz często nawet jej trendów rozwojowych. W związku z tym uważa się, że podstawą badań winny stać się przede wszystkim przedrozbiorowe księgi metrykalne, które mogą umożliwić korektę dotychczasowych szacunków. Taką możliwością nie dysponujemy rzecz oczywista w odniesieniu do ludności żydowskiej. Tym niemniej badania ruchu naturalnego ludności wyznania mojżeszowego w świetle akt USC podważają wartość danych spisowych jeszcze z XIX wieku⁸. Wydaje się, że badania nad aktami USC z pierwszej połowy XIX wieku mogą mieć niezmiernie istotne znaczenie również dla szacunków ludności w okresie przedrozbiorowym. Niezbędne wydają się także dalsze badania źródłoznawcze nad przydatnością różnej proveniencji materiałów spisowych dla szacunków demograficznych.

Po pierwszym rozbiore w 35 miastach podlaskich znajdowało się 5865 dymów, co stanowiło zaledwie 13,9⁰/₀ ogółu dymów w województwie⁹. Podlasie należało do najslabiej zurbanizowanych obszarów Korony. Chodzi tu nie tylko o niski odsetek dymów miejskich, lecz także brak większych ośrodków miejskich. Dla miast królewskich Podlasia dysponujemy liczbami dymów z lat 1775 i 1799 oraz ludności z lat 1777 i 1799. Stwierdzić można, że w tym okresie liczba dymów wzrosła zaledwie o około 28⁰/₀, a liczba ludności aż o 85⁰/₀. Wskaźnik osób na dym wzrósł z 3,5 do 5,1 osób (tab. 1), co w pewnym przynajmniej stopniu jest wynikiem pełniejszej w końcu XVIII wieku rejestracji ludności. Tak więc spis pruski daje znacznie wyższe rezultaty aniżeli polska statystyka ludności z okresu przedrozbiorowego. Nie przesądza to sprawy wiarygodności pruskich ujęć statystycznych. Z badań T. Ładogórskiego wynika, że na Śląsku w latach 1764—1786 nie objęto rejestracją 20—30⁰/₀ mieszkańców¹⁰. W dwóch kujawskich parafiach miejskich porównanie liczb ludności w pruskim spisie z lat 1793—1794 i danych o ruchu naturalnym ludności daje nieprawdopodobnie wysokie współczynniki demograficzne: 26,4⁰/₀ małżeństw, 130,6⁰/₀ urodzeń i 87,1⁰/₀ zgonów¹¹. Przeciwno wiarygodności spisu pruskiego przemawia również wzrost w latach 1799—1810 ludności w 18 miastach podlaskich aż o 20⁰/₀¹². Wszystko to wskazuje na luki statystyki pruskiej z końca XVIII wieku.

Za najważniejsze źródło do badań nad liczebnością i strukturą ludności żydowskiej w II połowie XVIII wieku uważane są spisy głów żydowskich z lat 1765—1790. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że Żydzi unikali spisów nie tylko w celu uniknięcia opodatkowania, lecz także ze względów religijnych. Za podszeptem szatana król Dawid polecił: „a policzcie lud, abym wiedział poczet ludu”. Wywołał tym gniew Jehowy, który dał do wyboru jedną z trzech kar: „Albo przyjdzie na cię głód przed siedem lat w ziemi twojej, albo przez trzy miesiące będziesz ucie-

kał przed nieprzyjacioły twymi, a oni cię gonić będą, albo więc przez trzy dni będzie morowe powietrze w ziemi twojej”. Ostatecznie „przypuścił Pan powietrze morowe na Izraela od poranku aż do czasu naznaczonego, i umarło z ludu od Dan aż do Beerseba siedemdziesiąt tysięcy mężów”¹³ Tego typu tradycja mogła mieć wpływ na przekonanie ludzi, że spisy są rzeczą grzeszną i zakazaną przez Boga.

Już w czasie spisu z 1765 roku opuszczenia były znaczne. Tytułem przykładu można podać, że w Bolechowie spisano zaledwie 800 osób wyznania mojżeszowego, a faktyczna liczba starozakonnych przewyższała 1300 osób. Pominięto więc co najmniej 32⁰/₀ Żydów¹⁴. Wydaje się zresztą, że pierwszy spis dał jeszcze najlepsze rezultaty. Potwierdza to fakt, że w latach 1765—1787 na porównywalnym terytorium Korony, w granicach pierwszym rozbiornie, liczba głów żydowskich zmniejszyła się z 257 650 do 218 962, a więc o 15⁰/₀¹⁵. W miastach powiatów radomskiego i sandomierskiego w 1787 roku państwowy spis Żydów objął zaledwie niepełna 60⁰/₀ starozakonnych, wykazanych w spisie ludności diecezji krakowskiej, który pominął połowę ludności żydowskiej¹⁶.

Liczby spisanych głów żydowskich w województwie podlaskim w latach 1765—1790 przedstawia tab. 3. Z zawartych w niej danych wynika, że w tym okresie liczba Żydów powyżej roku życia zmniejszyła się z 19 043 do 15 421 osób, a więc prawie o 20⁰/₀. Jest to jednak raczej wynikiem mniejszej wiarygodności spisu z 1790 roku. O poważnych lukach przedrozbiornie rejestracji Żydów świadczy fakt, że w porównywalnych miastach podlaskich w latach 1790—1799 liczba starozakonnych zwiększyła się z 3944 do 9324 osób, a więc prawie o 140⁰/₀ (tab. 3). Warto dodać, że w 1790 r. w ośrodkach gmin żydowskich mieszkało zaledwie 43,8⁰/₀ Żydów (tab. 2). Pozostała część mieszkała w osadach wiejskich i miastach, nie będących ośrodkami kahałów i przykahałów.

W 1799 roku w 19 miastach podlaskich mieszkało 10 085 Żydów, a więc znacznie więcej aniżeli we wszystkich ośrodkach gmin żydowskich województwa podlaskiego w 1790 roku. W świetle spisu pruskiego Żydzi stanowili 35,8⁰/₀ ogółu ludności miejskiej (tab. 4). Tak wysoki odsetek ludności żydowskiej jest wyjątkowy w skali całej Korony. Na terenie Wielkopolski i wschodnich Kujaw (kamera poznańska i kaliska) Żydzi stanowili nieco ponad piątą część ludności miejskiej. Jedynie w zajętej przez Prusy w wyniku drugiego rozbiornie części Mazowsza i w ziemi dobrzyńskiej (kamera warszawska) Żydzi stanowili 33,9⁰/₀ ludności miejskiej. Był to, podobnie jak Podlasie, teren słabo zurbanizowany. Znacznie niższy odsetek Żydów stwierdzić można w województwach krakowskim (14,9⁰/₀ ogółu ludności miejskiej) i sandomierskim (23,3⁰/₀). Wysoki, sięgający prawie 33⁰/₀ odsetek Żydów wśród ludności miejskiej występuje natomiast w województwie lubelskim (tab. 5). Jak się wydaje, czynnikiem

wpływającym na wysoki odsetek starozakonnych wśród ludności miejskiej na Podlasiu, poza słabą urbanizacją tego terenu, był brak zamkniętych dla osadnictwa żydowskiego miast kościelnych.

Podsumowując powyższe stwierdzić można, że przedrozbiorowe spisy głów żydowskich pominięły ponad połowę starozakonnych, zarejestrowanych w spisie pruskim z 1799 roku, również nie pozbawionym luk. Wątpliwości budzić może także zmniejszenie liczby Żydów na Podlasiu w latach 1765—1790. Wszystko to wskazuje na konieczność ostrożnego posługiwania się przedrozbiorowymi danymi statystycznymi i korekty wynikających z nich wniosków.

- 1 I. Schiper, *Rozwój ludności żydowskiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. I, Warszawa 1933, s. 25–26, 29–32; Z. Sułowski, *Mechanizmy ekspansji demograficznej Żydów w miastach polskich XVI–XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe KUL”, r. 17, 1974, nr 3, tab. 1; S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, wyd. 2, vol. XVI, New York – Philadelphia 1976, s. 207; M. Horn, *Ludność żydowska w Polsce do końca XVIII wieku*, w: *Żydzi polscy. Dzieje i kultura*, oprac. M. Fuks, Z. Hoffman, M. Horn i J. Tomaszewski, Warszawa 1982, s. 11, 16; I. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism 1550–1750*, Oxford 1985, s. 27, 166, 170.
- 2 T. Czacki, *Rozprawa o Żydach i karaimach*, Kraków 1860, s. 117.
- 3 T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. I, Kraków–Warszawa 1897, s. 2 18; Z. Sułowski, op. cit., tab. 1; M. Horn, op. cit., s. 16.
- 4 Z. Guldon, L. Stępkowski, *Spis ludności żydowskiej z 1790 roku*, „Biuletyn ŻIH”, 1986, nr 3–4, tab. 1–2.
- 5 Vide: Z. Guldon, *Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce w XVI–XVIII wieku*, „Kwart. HKM”, 1986 nr 2, s. 249–263.
- 6 I. Gięsztorowa, *Ludność*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. I, Warszawa 1981, s. 431.
- 7 Z. Sułowski, *Liczebność Żydów na ziemiach polskich*, w: *Naród – Kościół – kultura. Szkice z historii Polski*, Lublin 1986, s. 239.
- 8 J. Gawrysiakowa, *Rejestracja ruchu naturalnego ludności żydowskiej w Lubelskiem w XIX wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. XVI, 1985.
- 9 W. Rusiński, *O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XVI, 1954, tab. Ib.
- 10 T. Ładogórski, *Próba oceny rejestrów ludności okręgu siewiersko-pileckiego z lat 1787–1806*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. I 1967, s. 7.
- 11 Z. Guldon, *Zaludnienie Kujaw w końcu XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. XIV, 1983, s. 139.
- 12 A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, Warszawa 1967 oraz dane tab. 4.
- 13 *Biblia święta to jest całe Pismo święte Starego i Nowego Testamentu*, Warszawa 1959, s. 325.
- 14 *The Memoirs of Ber of Bołechow (1723–1805)*, przekład z hebr. M. Vishnitzer, London 1922, s. 145.
- 15 Z. Guldon, L. Stępkowski, op. cit., tab. 1.
- 16 Z. Guldon, *Źródła i metody...*, s. 258, 261.

Tab. 1

Dymy i ludność w miastach królewskich Podlasia w latach 1775–1799

Miasto	Dymy		Ludność		Osób 1775/77	Dym 1799
	1775	1799	1777	1799		
Augustów	218	336	808	1987	3,7	5,9
Bielsk	215	330	1180	1733	5,5	5,2
Brańsk	176	147	131	1155	0,7	7,9
Drohiczyn	236	161	599	984	2,5	6,1
Goniądz	243	292	1000	1373	4,1	4,7
Kleszczele	181	279	666	1088	3,7	3,9
Knyszyn	227	327	567	1295	2,5	4,0
Mielnik	103	139	324	822	3,1	5,9
Narew	79	95	244	425	3,1	4,5
Rajgród	154	192	723	887	4,7	4,6
Suraz	99	166	514	723	5,2	4,4
Razem:	1931	2464	6756	12472	3,5	5,1
%	100,0	127,6	100,0	184,6	100,0	145,7

Źródła: A. F. Busching, *Magazin fuer die neue Historie und Geographie*, t. XV. Halle 1782, s. 12–15, t. XXII, Halle 1788, s. 167–192; J. Wasicki, *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki*, Poznań 1964.

Tab. 2

Liczba Żydów w województwie podlaskim w latach 1765–1790

Kahał	1765	1790	
		gmina	ośrodek gminy
Augustów	239	249	179
Białystok	761	927	696
Boćki	855	671	247
Ciechanowiec	1577	1070	490
Goniądz	426	310	208
Jasionówka	242	150	122
Konstantynów	553	345	189
Kosów	221	140	140
Łosice	389	257	109
Mokobody	163	143	115
Międzyrzec	1076	862	577
Niemirów	88	48	31
Orla	1358	612	255
Mordy	354	278	143
Rajgród	418	365	169
Rososz	89	–	–
Rudka	–	158	29
Sarnaki	244	252	134
Siemiatycze	1895	1374	767
Sokolów	1467	1176	476
Sokoły	163	195	126

cd. tab. 2

Kahał	1765	1790	
		gmina	ośrodek gminy
Tykocin	2694	2317	811
Węgrów	3623	3430	658
Wyszonki	148	92	92
Razem	19043	15421	6763
%	100,0	81,0	×

Źródła: Liczba głosów żydowskich w Koronie z taryf roku 1765, wyd. J. Kleczyński i F. Kluczycki, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. VIII, 1898, s. 404; Z. Guldon, L. Stępkowski, Spis ludności żydowskiej z 1790 roku, „Biuletyn ŻIH”, 1986, nr 3-4, tab. 2.

Tab. 3

Liczba Żydów w niektórych miastach podlaskich w latach 1790-1799

Miasto	Liczba Żydów	
	1790	1799
Augustów	179	462
Białystok	696	1788
Boćki	247	666
Ciechanowiec	490	1715
Goniądz	208	498
Jasionówka	122	393
Orla	255	102
Rajgród	169	392
Siemiatycze	767	1656
Tykocin	811	1652
Razem	3944	9324
%	100,0	236,4

Źródła: dane tab. 2 i 4.

Tab. 4

Zabudowa i ludność miast podlaskich włączonych do Prus Nowowschodnich w końcu XVIII wieku.

Miasto	Dymy	Domy	Ludność	Żydzi
Augustów	336 (304)	304	1987 (1987)	462
Białystok	474 (459)	462	3930 (3370)	1788
Bielsk	330 (320)	390	1733 (1733)	—
Boćki	223 (223)	223	1513 (1462)	666
Brańsk	147 (114)	159	1155 (1026)	80
Goniądz	292 (210)	210	1373 (1373)	498
Ciechanowiec	293 (340)	293	2651 (2651)	1715
Drohiczyn	161 (173)	161	984 (884)	37

cd. tab. 4

Miasto	Dymy	Domy	Ludność	Żydzi
Jasionówka	83 (81)	83	683 (622)	393
Kleszczele	279 (276)	279	1088 (1088)	58
Knyszyn	327 (318)	368	1295 (1699)	243
Mielnik	139 (141)	139	822 (822)	48
Narew	95 (95)	95	425 (425)	7
Orla	242 (241)	242	486 (1486)	102
Rajgród	192 (195)	158	887 (889)	392
Siemiatycze	361 (319)	361	2634 (2734)	1656
Suraż	166 (133)	150	723 (709)	12
Tykocin	463 (372)	313	2905 (2783)	1652
Wysokie	133 (134)	133	869 (864)	276
Razem	4736 (4448)	4523	28143 (28607)	10085

Źródła: J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki*, Poznań 1964 (A. C. Holsche, *Geographie und Statistik von West-Sud-und Neustpreussen*, t. I, Berlin 1800, s. 146).

Tab. 5

Odsetek Żydów wśród ludności miejskiej Korony w końcu XVIII wieku.

Terytorium	Rok	Ludność miejska	Żydzi w miastach	%
woj. krakowskie	1787	50 986	7 617	14,9
woj. sandomierskie	„	63 998	14 937	23,3
woj. lubelskie	„	47 791	15 602	32,6
księstwo siewierskie	„	3 324	—	0,0
Małopolska ^a	1787	166 099	38 516	23,0
Kamera poznańska ^b	1793—94	122 881	27 749	22,6
Kamera kaliska	„	46 619	10 092	21,6
Kamera warszawska	„	29 953	10 151	33,9
Wielkopolska z Mazowszem	„	199 453	47 992	24,1
Podlasie ^c	1799	28 143	10 085	35,8

a) Bez części, nie wchodzącej w skład diecezji krakowskiej.

b) Bez Poznania, który w 1789 roku liczył 6820 mieszkańców w tym 1771 Żydów; M. Wojciechowski, *Struktura społeczno-gospodarcza Poznania w pierwsze poł. XVIII wieku*, „Przegląd Zachodni”, 1951, nr 11/12, s. 353, 356;

c) Dane dla 19 miast departamentu białostockiego.

Źródła: *Spis ludności diecezji krakowskiej z 1787 r.*, wyd. J. Kleczyński, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. VII, 1894, s. 321—325; J. Wąsicki, *Opisy miast polskich z lat 1793—1794 cz. I-II*, Poznań 1962, J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII w. Departament białostocki*, Poznań 1964.

Zenon Guldon

Jewish Population in Towns of the Podlaskie Voivodship by the End of the 18th Century

Statistical data demonstrate that the censuses numbering Jewish population conducted prior to the Partitions in the years 1765—1790 give doubtful results for the whole Rzeczpospolita (Polish state), and hence, within its borders, also for the Podlasie Voivodship. The census conducted by Prussian authorities in 1799 gives the number over a half higher than those obtained in the censuses from the last years of Rzeczpospolita. And then even Prussian censuses tended not to be complete.

In the literature of the subject it is stressed that Jews avoided censuses to evade taxes and for religious reasons (the reference was the story from the Bible of King David's sinful attempt to count his subjects which caused God's anger).

It is suggested that the study of civil documents concerning the Jewish population from the first half of the 19th century may have significance for the estimates of the population in the period prior to the Partitions.

The Podlaskie Voivodship belonged to the least urbanized areas of Korona. From the data of 1765 it appears that in the towns of this voivodship there were over 19 000 Jewish people over 1 year old. From the census data for other parts of Poland it appears that the results of this census present the data at least 32% lowered in relation to reality.

According to the Prussian sources from 1799, Jews were to constitute about 35,8% of the whole urban population of the previous Podlaskie Voivodship. This made exceptional percentage for the whole Korona (Poland). It seems that this situation was caused by low urbanization of Podlasie as well as the lack of church towns closed for Jewish settlements.

The paper contains tables indicating the number of homesteads and Jewish population in the towns of Podlasie in the years 1765—1799.